

Havaintoja

Etymologian harhapoluilta: *horma*, *jukopuu* ja *kolkka*

1. *horma*, *hormu* 'ryppy', *hormuinen* 'ryppyinen'

SKES (1955: 81a) esittää hakusanalle *horma*¹ etymologian, johon kuuluvat suomen *horma*, *hormu* 'ryppy, poimu', *hormuinen* 'ryppyinen, kurttuinen' ja viron (E) *hõrmane* 'ryppyinen, kurttuinen'. Tähän kantasanaan *horma* on yhdistetty mordvasta E *sorma*, *šorma*, M *sorma* 'ryppy, poimu' ja ostjakista Trj *lõmər* 'poimu, ryppe (vaatteessa)', Ni *tõmər*, Kaz *lõmarĩ* 'ryppy (kasvoissa)'. Toivonen huomauttaa rinnastukseen liittyvistä äänteellisistä vaikeuksista: mordvan ja ostjakin sanat viittaavat sananalkuiseen *s:ään, jonka pitäisi edustua suomessa s:nä eikä h:nä. Etymologia on satavuotias: ensimmäisenä yhdisti suomen ja mordvan sanat Simonyi v. 1889 (MNY 2 215), Nikolai Anderson (1893: 187) yhdisti tähän Wiedemannin sanakirjasta löytämänsä viron sanan ja Toivonen (1924: 223) ostjakin sanat (SKES:ssa mainittujen lisäksi O *lãmərĩ* 'rypistyä'). Mordvan sanan alkukonsonantin vaihtelua on käsitellyt Paasonen (1918: 128), ja tässä yhteydessä hän on lisännyt suomesta muodon *sormu* 'ryppy'. Viime mainitun lähde Toivonen ei sanojensa mukaan tunne (1924: 223) ja on siksi jättänyt sen pois etymologisen sanakirjan *horma*-artikkelista. Epätarkoista äännevastavuuksista huolimatta rinnastus on tallella, tosin ??-varauksin, sekä ostjakin etymologisessa sanakirjassa (DEWOS 1975: 766) että UEW:ssa (s. 452) rekonstruoidulla hakumuodolla **surm3*.

Toivonen on siis hylännyt Paasonen esittämän suomen **sormu*-sanan sillä perusteella, että sen lähde on jäänyt epäselväksi. Epäilykseen onkin syytä. Tällaista sanaa kun eivät tunne sen enempää vanhat sanakirjat kuin suomen murteiden sanakokoelmatkaan. Pelkästään mahdollisuuden Paasonen omasta kielikompetenssista ei sanakirjatyössä tietenkään voi luottaa. Miten sitten lienee itse *horman* laita? Sitäkään ei nimittäin löydy suomen murteiden sanakokoelmista, eikä liioin vanhimmista sanakirjoista: ensimmäisenä *horma* ja *hormu* sanat johtamattomina ja perusmuotoisina esittelee Lönnrot (1874): *horma* s. skrynkla, veck (på kläde); *werka on hormalla* klädet är skrynkligt, illa valkadt — *hormu* 2: = *horma*.

Molemmat muodot ovat perua Renvallin sanakirjasta, jossa ne perusmuotoisina tosin esitetään vain 'horsmaa' tarkoittavina: *horma*, an l. *hormu*, un al. *horsma* (— —) *epilobium angustifolium* G. Fackelkraut, it al. *werka on hormalla* Pannus est *rugosus*, fullonica male subactus, G. Falte. Tästä siis perusmuoto 'ryppy'. Mutta onko huonosti vanutettu sama kuin ryppeinen? Kuten tavallista, Renvallin tieto perustuu edelleen Gananderin sanakirjan käsikirjoitukseen, jossa *hormalla* on hakumuotona, perusmuotoa ei ole annettu. Tämä Gananderin tieto on kopioitu suoraan Porthanin lisäyksestä Jusleniuksen sanakirjaan, jota voidaan siis pitää ilmauksen alkulähteenä. Porthan, sen enempää kuin Gananderkaan, ei yritä väittää, että *horma* merkitsisi 'ryppyä'. Porthan on kirjoittanut lisälehdelle (109a) *horma* 'horsma'-tiedon perään: »*hormalla* on tämä, i.e.

hänger under, om kläde som är ojämt walkat, stampat i listorna».

Siinä vaiheessa kun sana on siirtynyt Gananderin käsikirjoituksesta Renvallin sanakirjaan, sille on varmaankin mietitty perusmuotoa. Perusmuodon hahmottamiseksi (Renvallilla »G. Falte») on taruttu *hormalla*-muodon selityksestä sanaan »ojämt», epätasaisesti. Vaatteessa oleva epätasaisuus on ryppy, poimu, eli G. Falte. Onko »ojämt» sitten selityksessä avainsana, sitä voidaan tutkia. Porthanin selityshän alkaa sanoilla »hänger under». Lisäksi on kyse kankaan *reunan* epätasaisuudesta. Jos kangas on huonosti vanutettu tai muokattu, sen helma (mahdollisesti siinä oleva käännös) jää epätasaiseksi ja roikkuu (hänger under). Tätä on Porthan ehkä tarkoittanut.

Jos tulkitsemme Porthanin selityksen näin, voimme löytää *hormallaan*-ilmaukselle ehkä joitain yhtymäkohtia kansankieleen. Se tuntuisi liittyvän lähinnä deskriptiiviseltä vaikuttavaan sanaan *horottaa* 'olla auki, raollaan', *horollaan* 'auki' (*horo* 'halkeama, rako', joka on länsimurteissa yleinen, itämurteista hajatietoja). Myös *hornottaa* muodon tuntee Maaningalta SMS:n käsikirjoitus merkityksessä 'ammottaa'.

Varianttia *hormu* ei tällä sanalla kaikei ole olemassakaan. Lönnrotin *hormu* 2) = *horma* perustuu sekin todennäköisesti Renvallin sanakirjaan, jossa sanalle *horma* on annettu variantti *hormu*, mutta vielä artikkelin tässä kohdin on kyse kasvista (horsma, *Epilobium*). Eikä roikkumista tarkoittavalla *hormallaan*-ilmauksella ole missään rinnakkaisasua *hormullaan*. Tässä kohdin täytynee olettaa Lönnrotin panneen joko tahallaan tai vahingossa omiaan. *hormu*-perusmuodon esittämiseen saattaa olla vaikutuksensa myös adjektiivilla *hormuinen*, jonka tapaamme Lönnrotin sanakirjassa ja myös SKES:ssa merkityksessä 'ryppyinen'.

Tällainen adjektiivi esiintyy jo Renvallilla ja Gananderillakin mutta Gananderin *hormuinen*-sanan merkitys on 'veri-

nen', ja se on epäilemättä peräisin hänen esittämästään kansanrunon säkeestä: »hormuisimmilla nutuilla, werisillä woi-tehilla». Vokaalien eroavuudesta huolimatta kyseessä lienee jokin *hurme*-sanan variantti. Renvall on adjektiivin *hormuinen* kohdalla innostunut etymologioimaan. Koska adjektiivi näyttäisi muodollisesti johdetun sanasta *hormu*, on Renvall arvellut, että Gananderin antama merkitys 'verinen' voisikin edustaa alkuperäistä merkitystä 'punainen' koska sana tällöin voitaisiin johtaa 'horsmaa' merkitsevältä *hormu*-sanasta: hän selittääkin *hormuinen*-adjektiivin »referens colorem floris epilobii». Lönnrot antaa saman merkityksen *hormuinen* 2) alla: 'himmelsgräsfärgad (röd)'.

Yllä esitetyn perusteella näyttää siis siltä, että *horma*-, *hormu*-sanaa merkityksessä 'ryppy, poimu' tai adjektiivia *hormuinen* merkityksessä 'ryppyinen' ei ole olemassa muualla kuin Lönnrotin sanakirjassa, missä ne voidaan todeta väärinymmärrysten, -tulkintojen ja teorioinnin tulokseksi. Se, mitä tässä esitetystä sanapesyestä varsinaisesti on olemassa tai todennettavissa, ovat *horma* ja *hormu* merkityksessä 'horsma, *Epilobium*' (SKES s. v. *horma*²), ilmaus *hormallaan*, joka liittyy laajalti murteissa tunnettuihin *horottaa* ja *horollaan* 'auki'-ilmauksiin (näiden yhteyteen kuuluneen myös SKES:n *horkko*: *horkollaan* 'avoinna' -sanue), sekä kansanrunosäkeessä esiintyvä adjektiivi *hormuinen*, joka saattaa kuulua *hurme*-sanan yhteyteen.

Omituisinta tällä harhapolulla on se, että myös Wiedemannin sanakirjasta löytyy adjektiivi *hörmane* 'schrumpflieh, verschrumpft', jolla niinikään ei tunnu olevan murrepohjaa. Ainakaan sitä ei löydy viron murrekokoelmien perusteella kootusta VMS:sta. Sille ovat äänneeläisesti läheisiä sellaiset viron murre sanat kuin *orm*, *õrm*, *horm*, *hurm* '(kalan) kidukset, suomus, evä' (VMS 2 149), mutta miten näihin merkityksiin liittyy 'ryppyinen', jää mielikuvituksen varaan. Ainakin suomen sanojen perusteella viron

sanan alkuperästä on vaikea arvella mitään.

Etymologiasta jäävät kuitenkin jäljelle mordvan ja ostjakin sanat. Niiden keskinäiselle yhdistämiselle ei tunnu olevan esteitä. Sekä äänteellinen puoli (mikäli mordvan edustuksessa *s-* todellakin on alkuperäinen, eikä *ś-*, joka edellyttäisi ostjakissa *s:*ää) että merkitys sopivat hyvin yhteen. Ostjakin sanaa on joka tapauksessa konsonantistonsa puolesta pidettävä vanhana, vähintään kantaostjakkiiin palautuvana.

2. *Jukopuu* ja *jukainen*

SKES (1955: 122a) vertaa suomen sanaa *jukopuu*, joka esiintyy vain Variarum rerum vocabula -sanakirjassa (1644, -58, -68) merkityksessä 'orapihlaja' (Cornus / Hagthorn), marjakuusta tarkoitaviin sanoihin vi *jugapuu* ja li *jovgas* sekä suomalaisissa kansanrunosäkeissä esiintyviin adjektiivieihin *jukainen*, *jukeva*, *jukova* 'luja, kova tjs.'. Suomen murteista ei ole mitään tietoja orapihlajaa merkitsevistä *jukopuusta*, eivätkä muutkaan vanhat sanakirjamme sitä tunne. Murteiden *jukopuut* ovat *juko* 'ies, poikkipuu' -sanana sisältäviä yhdyssanoja. Mistä VR:n sana on peräisin, on täysin hämärää. Sana on päässyt etymologioihin mukaan Kaarle Krohnin ansiosta, joka käytti sitä todisteena vanhojen runojen (Kalevalan) länsisuomalaisuudesta (1930: 353–57). Krohnin mukaan Kalevalan säkeet

jukaisilta juurakoilta
kesunkannoilta kovilta

viittaavat siihen, että kyseessä on kova puulaji. Kun lisäksi Pohjois-Karjalasta muistiin pannussa pistoksen luvussa sanotaan että ampuja

jännitti *jukaisen* joutsen
alla kantasav vasemman

Krohn teorioi, että kyseessä olisi marjakuusesta tehty jousi, sillä perusteella, että monissa Euroopan kielissä marjakuusen nimi viittaa etymologisesti jouseen (saksan *Eibe* 'marjakuusi' olisi samaa kantaa kuin kys *ive* 'jousi', ja latinan

taxus samaa kantaa kuin kreikan *tokson* 'jousi'). Siis tämän yhden loitsukatkelman perusteella Krohn päätteli, että *jukainen*-sanana merkitys olisi 'marjakuusesta tehty', ja koska marjakuusta ei Suomessa kasva kuin Ahvenanmaalla, olisi runojen oltava peräisin Länsi-Suomesta. Myös edellä mainitun karhun synnyn katkelman *jukainen* voisi tarkoittaa marjakuusta, joka puulajina on kova. Oletus on aika rohkea siihen nähden, että koko puulaji ei kasva Suomessa suomenkielisellä alueella. Varsinaisesti Krohnia rohkaisi tähän etymologiaan viron sana *jugapuu*, joka tosiaan tarkoittaa marjakuusta (Wiedemannilla *jugapuu*, *juhapuu*). Koska siis virossa on tällainen sana, se olisi Krohnin mukaan voinut olla olemassa suomessakin (vaikka puu ei Suomen mantereella kasvaakaan!). Orapihlajaa merkitsevän *jukopuun* löysi VR:sta Y. H. Toivonen (1932: 50–51) ja samassa yhteydessä hän liitti suomen ja viron sanojen yhteyteen epäillen liivin sanan *jovgas* (Kettusella *jo'ugūz*) 'marjakuusi'. Näihin VR:n *jukopuu* tuntuisi tavalla tai toisella liittyvän, vaikkei se marjakuusta tarkoitakaan.

Sen sijaan kansanrunojen katkelmien *jukainen* lienee selitettävä toisin. Murteissa se tavataan vain yhteydessä *pahajukainen* '(puu), jota halkaistaessa syyt takertuvat toisiinsa kiinni' (Kiih), ja tämä kuuluu selvästi yhteen verbin *jukeutua* 'tarttua kiinni' kanssa. Saantipaikan perusteella pistoksen luvun *jukainen* näyttäisi olevan tämän saman sanan edustaja, kuten myös karhunsyntyrinon Sotkamosta saadun katkelman *jukainen*. Sanan merkitys olisi näissä kansanrunon katkelmissa lähinnä 'ponteva, jäykkä'. Ilmeisesti nämä kuuluvat yhteen verbien *jukkia*, *jukata* 'hangoitella vastaan' kanssa, ja samaan (deskr.) sanueeseen voidaan vielä liittää sm *jukka* (Ganander jne., itämurt., KPPohjanmaa) 'vastustelu, tenä' (SKES:n mukaan (1955: 116a) germaanisperäisen *jaukka* 'tora, riita, jupakka'-sanana variantti) sekä karjalan »vastahakoinen» *jukko-orava* 'orava, joka jurottaa puun latvassa lähtemättä

minnekään' ja *jukkie* 'intää, väittää vastaan', ehkä myös *jukko* 'petäjäpölkystä lohkaistu pärepuu' ja *jukkopuu* 'päre-pölkky' (KKS 1 519a).

Lopulta voidaan tietysti kysyä, voisivatko viron, liivin ja VR:n suomen *juka-*, *jukopuut* kuitenkin liittyä tähän samaan sanueeseen. Jos marjakuusi todellakin on erityisen kova puulaji, voisi sen nimitys olla lähtöisin *jukainen*, *jukeva* -tyyppisestä kovaa ja sitkeää tarkoittavasta sanasta. VR:n 'orapihlajan' motivaatio taas voisi puolestaan olla (*paha*)*jukaiseen* liittyvässä takertumisen merkityksessä. Tämä selitys erottaisi VR:n orapihlajan jälleen viron ja liivin marjakuusen nimityksistä motivaationsa suhteen, vaikka alkuperä olisikin pohjimmiltaan samassa deskr. sanassa. Joka tapauksessa, jos kaikki mainitut sanat viime kädessä kuuluvat toistensa yhteyteen, ei *jukainen* puu ole kovaa ja sitkeää siksi, että se olisi peräisin marjakuusesta, vaan motivaatio on päinvastainen: marjakuusen nimi on **jukapuu* siksi, että puuaines on kovaa ja sitkeää, eli jukaista. Orapihlajan nimi taas on *jukopuu* siksi että sen piikit ovat (*paha*)*jukaisia*.

3. *kolkka* 'vasama'

Kolmas huomioni koskee vain erästä sanakirjoissa esiintyvää merkitysseikkaa. SKES (1958: 211a) antaa sm *kolkka*-sanalle luonnehdinnan 'eri tarkoituksiin käytettävä lyhyt salko, seiväs' ja tarkempia merkityksiä '(lukon) salpa; survin; kinnun mäntä; myllyn karistin; porkka; tarvoin; lyhyt airo, mela; tylppä nuoli, vasama', lisäksi 'se, joka syksyllä viimeistä riittä puitaessa viimeiseksi löi varstallaan; (hevosen, lehmän) kello'.

Näille esineille ja ilmiöille näyttäisi olevan yhteistä se, että niitä käytettäessä ja niiden yhteydessä syntyy kolisevaa ääntä; substantiivi *kolkka* liittyykin etymologisesti selvästi *kolkkua-*, *kolista-*verbiin. SKES ei tätä suoranaisesti esitä, vaikka selittääkin sanan onomatopoeetiseksi. Mitä kolinaan tulee, jotkin merkityksistä kaipaavat ehkä lisäselvitystä.

Merkitys 'porkka, tarvoin' voi olla vain esineen muodon aiheuttama, onhan mainittu esine ulkonäöltään kovasti kinnun männän näköinen, joka puolestaan pitää kolkkuvaa ääntä. Merkitys 'lyhyt airo, mela' on itse asiassa vain sen konneksion («olla kolkkalla, kolkkakala») merkitys, jossa kaloja lyödään tainnoksiin melalla; tässäkin on siis kyse airoilla tai melalla lyömisestä, ei niiden normaalista käyttöyhteydestä, ei siis soudeta *kolkkalla*.

Kolkan merkitys 'vasama', joka kummitelee sanakirjatiedoissa, perustuu sen sijaan sanakirjantekijöiden erehdykseen. Lönnrot (jonka peruna se on SKES:ssa) on saanut sen Renvallilta, jolla on *kolkka* 2. sagitta obtusior, stumpfer Pfeil (tylppä nuoli, vasama), *kolkka-poika* Puer sagittas reportans (poika, joka noutaa nuolet). Jälkimmäinen taas on Gananderilta (*kolka poika* den som igen hämtar pijlar), ja alun perin sekin, kuten *horma*, Porthanin lisäyksistä Jusleniuksen sanakirjaan (s. 47a) »*kolkamies* en gosse som på Eckorns skytte följer med bog, skytter och samlar pilarne». Porthanilla ja Gananderilla esiintyy siis jälleen vain yhdyssana. Renvall on omaan sanakirjaansa irrottanut *kolkkapoika*-sanasta alkuosan ja päätellyt, että siinä *kolkka* on nuoli, ja koska *kolkkapoikia* on nimenomaan oravametsässä, on nuoli tietysti tylppä oravanuoli. Murretietojen mukaan (SMS) oravametsässä mukana oleva *kolkkapoika* kuitenkin säikyttelee jurottavia oravia liikkeelle kolkkamalla puihin puukapulalla. *Kolkka* on siis tuo puukapula. Varmaan tämä apupoika on myös kerännyt talteen ammuttuja vasamia, mutta niillä ei ole nimityksen kanssa mitään tekemistä.

LÄHTEET

ANDERSON, NIKOLAI 1893: Wandlungen der anlautenden dentalen spirans im Ostjakischen. MP 7:40:2.

Havainnot

- DEWOS = WOLFGANG STEINITZ: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin 1966—.
- GANANDER = CHRISTFRID GANANDER: Nytt Finskt Lexicon. 1–3. 1786–1787. (Näköispainos. Porvoo, Helsinki 1937–40.)
- JusLP = Henrik Gabriel Porthanille kuulunut Jusleniuksen sanakirjan välilehditetty kappale. Näköispainos Helsinki 1968. (Välilehdille tehty lisäykset on merkitty viereisen painosivun numerolla ja a-kirjaimella.)
- KKS = Karjalan kielen sanakirja. LSFOu 16. Helsinki.
- KROHN, KAARLE 1930: Marjakuusen suomalainen nimitys. — Vir. 34 s. 353–57.
- LÖNNROT = ELIAS LÖNNROT: Suomalais-Ruotsalainen Sanakirja 1–2. Helsinki 1866–1880.
- MP = Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. (VII Serie Tome 1–40. St-Pétersbourg 1860–1893.)
- PAASONEN 1918: Die finnisch-ugrischen s-Laute. MSFOu 41. Helsinki.
- RENVALL = Suomalainen Sana-Kirja. Lexicon linguae Finnicae, cum interpretatione duplici, copiosiore Latina, brevior Germanica. Auctore Gustavo Renvall. 1–2. Aboae 1823, 1826.
- SMS = Suomen murteiden sanakirja[n kokoelmat]. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- SKES = Y. H. Toivonen & Erkki Itkonen & Aulis J. Joki & Reino Peltola: Suomen kielen etymologinen sanakirja. LSFOu 12. Helsinki.
- TOIVONEN, Y. H. 1924: Wortgeschichtliche streifzüge. FUF 16 s. 213–227.
- TOIVONEN, Y. H. 1932: Etymologisia huomioita. Vir. 36 s. 50–56.
- UEW = KÁROLY RÉDEI: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Unter Mitarbeit von Marianne Bakró-Nagy, Sándor Csúcs, István Erdélyi, László Honti, Éva Korenchy, Éva K. Sal und Edit Vértes. 1–2. 1988. Wiesbaden.
- WIEDEMANN = FERDINAND JOHANN WIEDEMANN & JAKOB HURT: Estnisch-deutsches Wörterbuch. (4. p.) Tallinn 1973.
- VMS = VALDEK PALL (toim.): Väike murdesõnastik 1–2. Tallinn 1982, 1989.

ULLA-MAIJA KULONEN